

УДК 342.4

doi.org/10.30970/jcl.2.2025.2

Дмитро Терлецький

Кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри
конституційного права Національного університету
«Одеська юридична академія»,
Одеса, Україна

ORCID ID: 0000-0003-4588-7517

E-mail: trifiloff@gmail.com

АД'ЕКТИВНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК ВІЯВ САМОБУТНОСТІ

ADJECTIVAL CONSTITUTIONALISM AS A REFLECTION OF DISTINCTIVENESS

Dmytro Terletsykyi

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Chair of the Department of Constitutional Law,
National University «Odesa Law Academy»,
Odesa, Ukraine

Abstract | Contrary to the categorical assessments of the late twentieth century, which proclaimed the triumph of liberal democracy – both as an ideology marking the end of humanity's ideological evolution and as a universally accepted form of government – liberal democracy today is facing what may be its most profound crisis to date, in both respects.

In response, constitutional theory and comparative constitutional law have introduced the concept of adjectival constitutionalism. This notion seeks to conceptualize the extent to which the exercise of state power in a given country, with its specific features, diverges from the generalized model of constitutionalism. It further permits the theoretical construction of an alternative, even opposing, model of public authority that – once sufficiently abstracted – can be empirically observed in other jurisdictions.

Although both domestic and international constitutional scholars and political theorists employ adjectival constitutionalism, the theoretical premises and conclusions drawn from it remain remarkably diverse.

The first part of this study focuses on the rationale and use of adjectival constitutionalism in contemporary Ukrainian legal scholarship. The findings demonstrate that, despite occasional overt disagreements, Ukrainian constitutional scholars share a belief in the universality of the core ideas and ideals embodied in constitutionalism. These are perceived as widely recognized and disseminated globally, especially at the level of constitutional texts. At the same time, there is a strong emphasis on the distinct national contexts of individual states, which shape diverse and often unique embodiments of these shared ideals in systems of governance.

This approach has become dominant in Ukrainian constitutional discourse. It facilitates a meaningful recognition of the interdependence between constitutionalism and the political, social, and cultural contexts of a particular state-its enduring practices and traditions – which, in turn, affirm and express that state's national identity.

Nevertheless, in the vast majority of cases, Ukrainian scholars avoid articulating – and therefore resolving – the fundamental question of where the ideological, doctrinal, and practical boundary lies between the legitimate pursuit of national identity within a state's constitutionalism and the distortion or, ultimately, rejection of the generalized model of constitutionalism itself.

Keywords: constitutionalism, constitution, modern state, liberalism, democracy.

Анотація | Всупереч категоричним оцінкам кінця XX століття про триумф ліберальної демократії як ідеології, яка завершує ідеологічну еволюцію людства, та форми правління, яка отримала універсальне визнання, в обох цих вимірах ліберальна демократія натеper зазнає чи не найтяжчого випробовування.

Відповіддю конституційної теорії та порівняльного конституційного права на це стало конструювання «ад'єктивного конституціоналізму» – категорії, яка має концептуалізувати міру невідповідності державного владарювання певної країни у взаємозв'язку його властивостей узагальненому образу конституціоналізму, аж до обґрунтування поняття, яке втілює інший, альтернативний та протилежний образ державного владарювання, що, досягаючи певного рівня узагальнення, може бути емпірично підтверджений в інших країнах. Водночас, незважаючи на те, що ад'єктивний конституціоналізм аргументують та використовують і вітчизняні, і зарубіжні конституціоналісти та політологи, теоретичні засновки та висновки при цьому є надзвичайно різними.

Першу частину проведеного дослідження присвячено аналізу обґрунтування та використання ад'єктивного конституціоналізму у вітчизняній юридичній науці.

Результати цього аналізу доводять, що вітчизняних конституціоналістів, попри подекуди явні незгоди, єднає постульована універсальність ідей та ідеалів, уособлюваних конституціоналізмом, їхнє всеосяжне поширення та визнання у світі, насамперед на рівні конституційних текстів, і разом з тим – дуже виразний наголос на нетотожних контекстах різних держав, що детермінує різне й самобутнє чи то унікальне втілення цих ідей та ідеалів в практиці державного владарювання тієї чи іншої країни.

Такий підхід наразі є переважаючим і насамперед уможливорює визнання і осмислення взаємозв'язку та взаємозалежності між конституціоналізмом та відмінностями в політичному, соціальному і культурному контексті, усталеними практиками та традиціями певної держави, які виражають і утверджують її національну ідентичність.

Водночас в абсолютній більшості випадків вітчизняні науковці уникають постановки і отже, вирішення, питання про ідеологічну, доктринальну і практичну межу, яка відділяє пошук і вираження в конституціоналізмі конкретної держави її національної ідентичності від спотворення чи, врешті-решт, заперечення того узагальненого образу конституціоналізму, відмінність від якого покликаний, врешті-решт, позначати національний ад'єктив.

Ключові слова: конституціоналізм, конституція, сучасна держава, лібералізм, демократія.

Послідовно відстоюване мною ліберальне й демократичне (а насправді, якомога ширше, щоб мінімізувати догматичний змістовий стандарт) розуміння конституціоналізму в цілісній триєдності ідеології, доктрини та практики обмеженого правління і, отже, особливого способу досягнення й підтвердження легітимності набуття та здійснення влади в сучасній державі¹, безсумнівно, не відповідає всьому наявному різноманіттю сучасних систем конституювання та здійснення державної влади, а також аргументації легітимності, що лежить в їхній основі.

Однак іншим очевидним висновком є емпірично беззаперечне зростання в цьому різноманітті систем сірої зони імітації, у якій, всупереч першому враженню, відсутні як реальна політична конкуренція, так і будь-яка «терпимість до розбіжності в поглядах»²; основоположні права лю-

¹ Терлецький Д.С. Верховенство Конституції України. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 93-104; Терлецький Д.С. Конституціоналізм та ефективне правління. Український часопис конституційного права. 2023. № 2. С. 3-18.

² Шумпетер Йозеф. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. К.: Основи, 1995. С. 366.

дини, визнані державами, постійно порушуються ними ж, а декларована прихильність до верховенства права аж ніяк не забезпечує навіть справжньої загальності, стабільності та передбачуваності правового регулювання.

Н. Боббіо, який чітко розмежовував лібералізм і демократію, помилився, коли у 1980-х роках XX століття, до падіння соціалістичного блоку й розпаду Радянського Союзу, стверджував, що «...сьогодні недемократичні ліберальні держави були б так само немислимими, як і неліберальні демократичні держави»³. Політико-правові підсумки переживання «конституційного моменту»⁴ постсоціалістичними та посттоталітарними державами Центральної та Східної Європи, поряд з іншими дедалі чіткішими світовими тенденціями, це підтверджують.

Понад тридцять років після проголошеного Ф. Фукуямою «кінця історії», яким він позначив остаточний (як тоді багатьом видавалося) тріумф ліберальної демократії як ідеології, що завершує ідеологічну еволюцію людства, та форми правління, яка здобула універсальне визнання⁵, очевидно, що нині ліберальна демократія в обох цих вимірах зазнає чи не найтяжчого випробування.

Це твердження є наскрізним в аналітичному дослідженні стану політичних прав та громадянських свобод у країнах світу «Свобода у світі», яке щорічно з 1973 року проводиться недержавною організацією Freedom House. Згідно з результатами дослідження за 2021 рік, що має промовистий заголовок «Глобальна експансія авторитарного правління» та охоплює 210 держав і територій, майже 38% світового населення проживає у невільних державах, що є найгіршим показником з 1997 року, а близько 20% - у вільних державах⁶.

Складовою частиною дослідження «Свобода у світі» є оцінка відповідності держав критеріям виборчої демократії, що засвідчують вузький підхід до розуміння явища демократії⁷. Згідно з результатами дослідження за 2021 рік, 115 зі 195 оцінених держав позначені як виборчі демократії, проте лише 83 з них⁸, цілком очікувано, позначені як вільні держави.

Відповідно до Індексу демократії за 2021 рік⁹ - щорічного дослідження, що з 2006 року проводиться британським аналітичним центром та охоплює 167 держав - понад третина держав (59), у яких проживає понад третина світового населення (37,1%), оцінені як авторитарні; 34 держави, у яких проживає 20,4% населення світу, позначені як гібридні, тобто такі, що перебувають на роздоріжжі між демократією та авторитаризмом. Лише 12,6% світового населення живе у 21 державі, які, згідно з цим дослідженням, оцінені як повноцінні демократії¹⁰.

З-поміж колишніх радянських республік більшість (Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан) оцінені як авторитарні; 3 держави (Вірменія, Грузія, Україна) - як гібридні; і лише 4 (Естонія, Латвія, Литва та Молдова) - як недосконалі демократії. До цієї ж групи віднесено також усі європейські держави колишнього соціалістичного табору¹¹.

Нарешті, відповідно до Індексу верховенства права, в основу якого покладено чотири принципи: відповідальність публічних і приватних суб'єктів за законом; справедливі закони; відкритість та ефективність правового регулювання; доступне та неупереджене правосуддя - конкретизовані за визначеними напрямками та показниками¹², станом на 2021 рік з-поміж 139 оцінених

³ Bobbio Norberto. *Liberalism and Democracy*. Verso, 1990. P. 38.

⁴ Ackerman Bruce. *A Generation of Betrayal?* Fordham Law Review. 1997. Vol. 65, № 4. P. 1519-1539.

⁵ Fukuyama Francis. *The end of history*. The National Interest. 1989. № 16. P. 3-18.

⁶ Freedom in the world 2022. P. 1. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf

⁷ Freedom in the World 2022. Methodology. 16 p. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_Methodology_For_Web.pdf

⁸ Freedom in the World 2022. List of Electoral Democracies. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-03/List_of_Electoral_Democracies_FIW22.xlsx

⁹ Democracy Index 2021: the China challenge. 85 p. The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021>

¹⁰ Ibid. P. 6.

¹¹ Ibid. P. 43-47.

¹² Rule of Law Index 2021. World Justice Project. P. 14-19. URL: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-INDEX-21.pdf>

країн та юрисдикцій лише 74 мають показник прихильності верховенству права, вищий за 0,5 (50%), з яких тільки 19 мають високий показник - 0,75 (75% та більше)¹³.

Більшість з-поміж оцінених колишніх радянських республік (Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Узбекистан, Україна) отримали показник у діапазоні від 0,46 (Росія) до 0,61 (Грузія), і лише три країни Балтії подолали позначку 0,7: Естонія - 0,81, Латвія - 0,71 та Литва - 0,75¹⁴.

Відповіддю конституційної теорії та порівняльного конституційного права на констатовані тенденції стало конструювання «ад'єктивного конституціоналізму» - категорії, покликаної концептуалізувати міру *невідповідності* узагальненому образу конституціоналізму державного владарювання певної країни у взаємозв'язку його властивостей, аж до обґрунтування поняття, що втілює інший, альтернативний та протилежний образ державного владарювання і може бути емпірично підтверджений в інших країнах, досягаючи певного рівня узагальнення. Хоча ад'єктивний конституціоналізм аргументують та використовують як вітчизняні, так і зарубіжні конституціоналісти й політологи, теоретичні засади та висновки при цьому є надзвичайно різними.

Конституціоналізм як доктрина і явище політико-правового життя, - стверджував М. Козюбра, - сформувався на ґрунті ліберальної ідеології та відповідних цінностей: людської гідності, невідчужуваних прав людини, справедливості, юридичної рівності, розподілу влади, верховенства права (правової держави), справедливого та неупередженого правосуддя тощо. У цьому плані помітних відмінностей в ідеології, на якій базується американський, англійський, європейський (французький та німецький) конституціоналізм, немає. В їхній основі лежать одні й ті самі євроатлантичні ліберальні цінності, хоча окремі акценти у ранжуванні (та сповідуванні) цих цінностей в американському, англійському чи континентально-європейському різновидах конституціоналізму (зокрема, французькому та німецькому) розташовані по-різному, що зумовлено історичними особливостями становлення конституціоналізму в цих країнах.

Ці акценти стосуються, зокрема, співвідношення людської гідності і свободи людини, обсягу позитивних зобов'язань держави щодо захисту прав людини, ступеня жорсткості (гнучкості) розподілу влади, особливостей судового конституційного контролю, відносин між національним та міжнародним правом тощо. Проте, по-перше, ці акценти не виходять за межі засадничих положень конституціоналізму, а, по-друге, вони (або ж принаймні частина з них) значною мірою залежать від загальних тенденцій розвитку конституціоналізму у світі, тобто є не статичними, а динамічними.

Хоча доктринальне формування конституціоналізму здійснювалося на основі європейської (західної) традиції та притаманних їй цінностей, нині провідні складові - цінності конституціоналізму, - продовжував М. Козюбра, - поступово набувають загальносвітового, універсального характеру, тобто стають надбанням усього людства. При цьому, на відміну від попередніх історичних епох, коли домінував європоцентризм як нібито єдино правильний, магістральний шлях розвитку людства, а західні цінності нав'язувалися іншим народам, особливо колишнім колоніям, шляхом тиску або прямого примусу, сьогодні європоцентризм як явище відходить у минуле. Необхідність урахування цивілізаційних, правосімейних і національних особливостей і, висловлюючись словами сучасного американського вченого Л. Генкіна, «певного конституційного маневру» для їх забезпечення нині, як правило, визнається не лише в теорії, а й дотримується на практиці¹⁵.

Цей «конституційний маневр», на переконання М. Козюбри, відбувається на функціональному рівні, без якого уявити конституціоналізм неможливо.

Критерії для виокремлення відповідних різновидів конституціоналізму, з цієї причини, варто шукати переважно не на доктринальному рівні і навіть не на рівні закріплення його основоположних засад у конституціях (за винятком конституцій мусульманських країн), а передусім на фу-

¹³ Ibid. P. 22-23.

¹⁴ Ibid. P. 22-23.

¹⁵ Козюбра М.І. Конституційне право як транснаціональна наука. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусяки / Центр Разумкова; від. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 59-60.

нкціональному рівні. Саме на цьому рівні можна, очевидно, виокремлювати не лише американський, британський, континентально-європейський (французький чи німецький) конституціоналізм, а й багато інших його різновидів: скандинавський, південноамериканський, японський, індуський, ісламський, іудейський, африканський, український тощо.

Утім, тут ідеться радше не стільки про моделі конституціоналізму як такого, скільки про особливості правових сімей та правових систем, у яких він функціонує. Інакше кажучи, «національний конституціоналізм» як явище значною мірою формується під впливом особливостей національної правової системи та правової сім'ї, до якої вона належить. Їхня історія сягає значно глибших пластів попередніх епох, порівняно з історією конституціоналізму¹⁶.

Значно більш категоричною видається позиція М. Орзіха, який, вказуючи на американський та західноєвропейський конституціоналізм, водночас стверджував, що кожна держава характеризується певною специфікою та особливостями (національного, історичного, політичного, ідеологічного, культурологічного, економічного та іншого характеру), що детермінують необхідність і можливість створення власної моделі конституціоналізму¹⁷. Такий підхід, що максимально посилює політико-правові, культурні та інші відмінності різних держав, зокрема України, вочевидь став методологічно визначальним для наукової розвідки А. Крусян «Сучасний український конституціоналізм»¹⁸.

«Український», – пояснює А. Крусян, – означає й підкреслює «національність» (у державницькому сенсі) цього універсального феномена. Адже конституціоналізм базується на класичних ідеях лібералізму (неолібералізму) та універсальних принципах, властивих усім демократичним, конституційним, правовим, соціальним державам, але водночас ці ідеї та принципи в кожній країні набувають національних особливостей, модифікуючись відповідно до історії, традицій народу, специфіки правової системи та політико-правових інститутів держави¹⁹.

Отже, конституціоналізм, як висновує А. Крусян, попри достатню універсальність змісту, є одночасно й унікальним явищем²⁰.

Унікальність проявів конституціоналізму, зумовлена опосередкуванням національними конституційними традиціями універсально визнаних базових цінностей (людської гідності, рівності, справедливості, права на справедливий і безсторонній суд, балансу приватних і публічних інтересів), видається, закладає основу типології конституціоналізму М. Савчина²¹. Так, виділено доктринальний (ліберальний, ліберально-демократичний, соціальний, традиційний, перехідні) та компаративний (американський, британський, французький, германський, ісламський, латиноамериканський, далеосхідний, перехідний) типи²², які надалі об'єднано у західні (класичні) та перехідні й некласичні типи конституціоналізму²³. Ліберальний конституціоналізм за М. Савчином представлений американською та британською моделями²⁴, а ліберально-демократичний конституціоналізм – французькою та німецькою моделями²⁵.

Наведені та інші позиції вітчизняних конституціоналістів, попри подекуди явні незгоди, проте об'єднує постульована універсальність ідей та ідеалів, уособлюваних конституціоналізмом, їхнє всеосяжне поширення та визнання у світі, насамперед на рівні конституційних текстів, і водночас – значний наголос на нетотожних контекстах різних держав, що детермінує різне, самотутнє

¹⁶ Ibid. С. 64-65.

¹⁷ Орзіх М., Крусян А. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право: монография. Киев: Алерта, 2006. С. 91.

¹⁸ Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм. К.: Юрінком Інтер, 2010. 559 с.

¹⁹ Ibid. С. 7.

²⁰ Ibid. С. 8.

²¹ Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. С. 68-69.

²² Ibid. С. 29-68.

²³ Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2013. С. 11.

²⁴ Ibid. С. 30-37.

²⁵ Ibid. С. 37-42.

або унікальне втілення цих ідей та ідеалів у практиці державного владарювання тієї чи іншої країни.

Дотримуючись такого напрямку міркувань, відбувається перехід від «національного» до «регіонального» конституціоналізму, наприклад, ісламського, східноазіатського або латиноамериканського, що дозволяє визначити й дослідити спільні властивості конституціоналізму в певній групі держав, яка виділяється насамперед за географічним критерієм, але ним не обмежується.

Такий підхід, безперечно, є обґрунтованим і, відповідаючи діалектичному зв'язку між одним, особливим і загальним, уможливорює, зокрема, визнання й осмислення взаємозв'язку й взаємозалежності між конституціоналізмом та відмінностями в політичному, соціальному й культурному контексті, усталеними практиками та традиціями певної держави, що виражає й утверджує її національну ідентичність. Це корелює з еволюційним ускладненням конституціоналізму, що змінюється й розвивається тією ж мірою, що й національний контекст, який він покликаний упорядкувати в політико-правовому вимірі буття. Таке еволюційне ускладнення пов'язане з його внутрішньою рефлексивною здатністю, що визначає взаємозв'язок відкритої конституційної структури норм та інституцій зі спільним досвідом, що завжди формується в умовах певного часу й місця, але завжди виходить за ці межі. У такому контексті цілком слушно говорити про осмислення конституційного досвіду тих або інших держав, який поступово починає сприйматися як певний зразок, що його прагнуть наслідувати в інших державах. Тоді досвід Великої Британії для колишніх колоній Британської імперії, Сполучених Штатів – для держав Латинської Америки, Франції й Німеччини – для інших західноєвропейських держав, Індії – для Південної Азії, Китаю – для Східної Азії тощо може слугувати цьому переконливими прикладами.

І водночас, аналізуючи відповідні позиції, не можна не порушити низку питань.

По-перше, як і у випадку з будь-якою іншою державою, словосполучення «конституціоналізм в Україні» та «український конституціоналізм» мають відмінні значення. Ад'єктив «український» виходить за межі простої вказівки на національний контекст, позначаючи певні характеристики, які у своїй неповторній сукупності сприймаються як підстава для виділення явища «українського» з-поміж інших «національних» конституціоналізмів, наявність яких у цьому разі є неспростовною презумпцією.

Але де пролягає та межа, що відділяє пошук й вираження в конституціоналізмі конкретної держави її національної ідентичності від спотворення або, зрештою, заперечення того узагальненого образу конституціоналізму, відмінність від якого, власне, і покликаний позначати національний ад'єктив? І чи справді лише «...фіктивність, тобто суттєва розбіжність між проголошеними у конституції положеннями й реальною практикою їх реалізації»²⁶ є тоді загрозою, ба більше – загрозою вирішальною? Ці питання є принциповими для будь-якої держави, але, переконаний, виняткового практичного значення набувають ці питання для тих держав, спільний досвід яких доводить, що «установити стовп демократичності... значно легше, ніж створити сучасну державу, аніж запровадити справжнє верховенство права»²⁷.

Запобіжником деградації конституціоналізму або його перетворення на імітацію – «конституційний карго-культ» – є уособлювана ним ідеологія. В. Шаповал слушно вказує, що роль ідеологічної складової конституціоналізму у «смісловій триєдності, яку становлять політико-правова ідеологія..., відповідне правове регулювання й правозастосування, що спиралися й спираються на цю ідеологію», є вирішальною²⁸.

Якщо розуміти ідеологію як детермінований системою ідей та переконань модус мислення, що є світоглядним підґрунтям для певної політичної, економічної або конституційної теорії, яка інтерпретує світ, обґрунтовує діяльність чи систему й може підтримуватися незалежно від зовнішніх чинників, то необхідно визнати, що така система ідей та переконань – істинних або хибних –

²⁶ Козюбра М.І. Конституційне право як транснаціональна наука. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; від. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 63.

²⁷ Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. К.: Наш формат, 2019. С. 9.

²⁸ Шаповал В.М. Феномен конституційного права: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2017. С. 55.

повинна відповідати певним вимогам. Зокрема, вона має уособлювати «принаймні достатній когнітивний зміст, аби сприяти організації практичного життя людей»²⁹ і водночас включати аргументовані «заготовлені інтерпретаційні одиниці»³⁰, що містять цілі, ідеї та вимоги, які в політичному контексті пропонуються або домінуючим класом, або елітою, або невідомою стороною як проєкт, що спрямований на спонукання до згоди, підпорядкування або співпраці та сприймається адресатами як такий, що спонукає дивитися на речі та розуміти реальність певним чином³¹.

У такому разі детермінована певною системою ідей та переконань ідеологія конституціоналізму диктує певне розуміння реальності й певну практично значущу поведінку. Проте саме на унікальному, особливому й неповторному втіленні у національному контексті універсальних ідей та ідеалів, уособлюваних конституціоналізмом, особливо наголошують вітчизняні конституціоналісти.

Така включеність до заданих систем особливих і неповторних значень має наслідком диференціацію не лише на функціональному рівні, а й неодмінно на ідеологічному та доктринальному рівнях, що зрештою зумовлює нормативне та інституціональне публічне утвердження особливого й неповторного етосу – як-от національність, моральна солідарність чи релігійна традиція тощо³². В іншому разі потрібно визнати, що уособлювані конституціоналізмом універсальні ідеї та ідеали в реальності можуть набувати і, справді, набувають таких конкретних – доктринальних і практичних – значень, що є взаємовиключними.

Яскравим, але далеко не єдиним прикладом таких конкретних значень може бути юридично визначена та гарантована свобода віросповідання, включно з атеїзмом й агностицизмом, в одних державах, а також юридично закріплена заборона й відповідальність за віровідступництво та богохульство – в інших. Згідно з даними Дослідницького центру П'ю за 2019 рік 79 держав і територій зі 198 досліджених у всьому світі (40%) мали закони або політики, що забороняють богохульство, і 22 держави (11%) мали закони, що забороняють віровідступництво³³. Пояснення такої різної реальності лише функціональними відмінностями, без їхнього визнання на ідеологічному й доктринальному рівнях конституціоналізму, видається щонайменше дискусійним.

По-друге, привертає увагу чітка пряма пропорційна залежність при виділенні «національних» та «регіональних» конституціоналізмів: чим далі від умовних меж західної цивілізації ідентифікується такий конституціоналізм, тим вагомішим є акцент на самобутній своєрідності, тим більшою є кількість допущень та застережень, до яких вдаються вітчизняні конституціоналісти.

Характерними у цьому аспекті є такі твердження М. Козюбри:

Навіть у сакралізованих, мусульманських країнах з їхніми релігійними правовими системами, де позиції ісламу традиційно домінували в організації суспільного, зокрема політичного життя, нині спостерігаються процеси секуляризації, зокрема й через впровадження до національних конституцій цінностей конституціоналізму, трансплантованих переважно з європейських конституцій. Хоча відносини між принципами конституціоналізму та ісламом, зокрема шаріатом, залишаються досить складними, антагонізм між ними поступово відходить у минуле, поступаючись місцем взаємодоповнюваності ... один одного³⁴.

Аналогічно сприймається й позиція М. Савчина, який висновує, що з аналізу взаємодії ліберального конституціоналізму та ісламського права бачимо строкату мозаїку соціального порядку, що полягає у спробах його секуляризації, або в існуванні паралельних юрисдикцій загальних і релігійних судів, або у спробах подолання трайбалізму через принцип дорадчості.... Загалом зближення

²⁹ Eagleton Terry. *Ideology: An Introduction*. Verso, 1991. P. 1-30.

³⁰ Jost John T., Ledgerwood Alison, Hardin Curtis D. Shared Reality, System Justification, and the Relational Basis of Ideological Beliefs. *Social and Personality Psychology Compass*, 2008. Vol. 2, № 1. P. 171-172.

³¹ Frankenberg Gunter. *Comparative Constitutional Studies. Between Magic and Deceit*. Edward Elgar Publishing, 2019. P. 88-89.

³² Walker Graham. *The Idea of Nonliberal Constitutionalism in Ethnicity and Group Rights*, ed. Ian Shapiro and Will Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 155-156.

³³ Villa Virginia. Four-in-ten countries and territories worldwide had blasphemy laws in 2019. January 25, 2022. Pew Research Center.

URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2022/01/25/four-in-ten-countries-and-territories-worldwide-had-blasphemy-laws-in-2019-2/>

³⁴ Козюбра М.І. Конституційне право як транснаціональна наука. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусяки / Центр Разумкова; від. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 61.

ідей конституціоналізму та Shari'a (шаріату – Д.С.) зумовлює функціонування складного правопорядку, що нагадує певну мереживну структуру на національному рівні³⁵.

Такий підхід, отже, не виключає, що державне правління теократичної Ісламської Республіки Іран, заснованої 1979 року, чи теократичного Королівства Саудівської Аравії, утвореного 1932 року, які об'єднують формально проголошені та загально підтримувані суспільством переконання про те, що державою править Бог, або щонайменше, що правителі керують державою на підставі та відповідно до божественних велінь, можуть бути осмислені через поняття конституціоналізму як нормативно та інституціонально опосередкованого конституювання та здійснення державної влади. Щоправда, доведеться визнати, що ісламський конституціоналізм нормативно та інституціонально утворює особливий і неповторний релігійний етос, а міра юридичного обмеження влади у зазначених державах з різних причин має різні, але мінімально можливі значення, ймовірно, близькі до нульового.

У цьому контексті вкрай контрастними є розвідки В. Речицького³⁶ та О. Бориславської³⁷, у яких, попри проаналізовані відмінності американського та європейського конституціоналізму на всіх рівнях – ідеологічному, доктринальному та функціональному, – по-різному, проте стверджується сутнісна єдність та змістовно нетотожна подібність конституціоналізму у відповідних державах³⁸.

Водночас у В. Речицького прикметним є чітко виражений конституційний англо-європоцентризм, згідно з яким існує «правильний» і «неправильний» конституціоналізм³⁹. Так, зокрема, він зазначає:

... в світі існує досить багато країн, які копіюють західні конституційні інститути або й основні закони в цілому, вважаючи при цьому, що вони роблять все від них залежне для торжества верховенства права. Це країни «електоральної» (простої) демократії, які суттєво поступаються за рівнем політичної зрілості й конституційної культури країнам демократії «консолідованої». Для останніх характерним є реальне усвідомлення переваг не просто демократичного, а ліберально-демократичного конституційного ладу⁴⁰.

Принципово інший методологічний напрям розрізнення «правильного» і «неправильного» конституціоналізму окреслює позиція, висловлена Г. Волкером, згідно з якою «...конституціоналізм, задуманий незалежно від ліберальних критеріїв, уможлиблює інший, але рівною мірою принциповий звід відповідей»⁴¹. Це дає змогу Г. Волкеру виділити альтернативний вид – «інший-ніж-ліберальний» (*non-liberal*) конституціоналізм⁴². Цей конституціоналізм вдається до інших засобів досягнення тих самих цілей, що й ліберальний конституціоналізм, – цілей «...відвернення свавільної влади, заохочення неабсолютних органів влади, а також артикуляції загальних норм, яким кожен у політії підзвітний»⁴³.

Режими, схильні до неліберальних норм, становлять очевидну небезпеку, коли вони зриваються з повідка конституціоналізму, – стверджує Г. Волкер. Навряд чи є потреба перелічувати жахи, вчинені етнічними, релігійними чи ідеологічно моралізаторськими режимами, коли вони на-

³⁵ Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. С. 63.

³⁶ Речицький В.В. Конституціоналізм. Коротка версія. читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.; Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. 356 с.

³⁷ Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз. Харків: Право, 2018. 384 с.

³⁸ Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз. Харків: Право, 2018. С. 88-94; Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. С. 21-33; Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. С. 50-53.

³⁹ Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. С. 9.

⁴⁰ Ibid. С. 9.

⁴¹ Walker Graham. The Idea of Nonliberal Constitutionalism. Ethnicity and Group Rights / eds. I. Shapiro, W. Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 156.

⁴² Ibid. P. 156.

⁴³ Ibid. P. 171.

магаються реалізувати свої принципи з необмеженою політичною владою. Ймовірно, найважливішим завданням «іншої-ніж-ліберальної» (*non-liberal* – Д.С.) конституції є накладання адекватних обмежень – як концептуальних, так і структурних – на її власні конститутивні норми⁴⁴.

Врешті-решт, Г. Волкер доходить до визначального висновку:

Безпрецедентна кількість політичних суспільств зараз перебуває у процесі самовідновлення після революції чи розколу. ... новоорганізовані народи шукають шляхів втілення своєї культурної, релігійної чи моральної ідентичності. І там, де цілющі плоди конституціоналістського правління потрібні найбільше, згода щодо принципово ліберального режиму є найменш імовірним результатом з усіх. Багато народів у разі, якщо не сприймуть інший, ніж ліберальний, конституціоналістський варіант, з більшою ймовірністю відкинуть конституціоналізм, ніж сприймуть лібералізм. Те, що вони сприймуть, буде зловісним⁴⁵.

У позиції, яку відстоює Г. Волкер, особливу увагу привертають два аспекти.

По-перше, ліберальний конституціоналізм постулюється Г. Волкером як такий, що детермінує абсолютно нейтральну, позбавлену будь-яких змістовних цінностей чи цілей політичну організацію суспільства, що, зокрема, визначає його погляд на конституційне піднесення прав людини як засіб, а не мету конституціоналізму⁴⁶.

Дійсно, Б. Акерман⁴⁷, Р. Дворкін⁴⁸ та Дж. Ролз, з-поміж інших прихильників лібералізму, чітко акцентували, що держава та її закони повинні бути нейтральними щодо різноманітних уявлень про благо, яких дотримуються індивіди. Так, Дж. Ролз у цьому зв'язку стверджував про перетворення лібералізму на різновид сектантської доктрини, якщо він заснований на всеосяжних моральних ідеалах, що подаються як єдина належна основа для конституційного режиму⁴⁹. Це, однак, не означає, що благо є радше суб'єктивним, ніж об'єктивним; ідеться про те, що жодна концепція блага не є сумісною з лібералізмом у разі, коли це виправдовує її нав'язування автономним індивідам без їхньої згоди.

Водночас, крім позиції В. Гелстоуна, яку я підтримую і яка критично визначає формальне виправдання ліберальної держави, позбавлене всіх конкретних концепцій добра⁵⁰, обґрунтованими також видаються міркування Л. Александера та М. Шварцшільда, які наполягають на відмові від редуційної спокиси вивести всі ліберальні принципи з однієї цінності, чи то автономія, нейтральність, добробут, чи будь-яка інша. Неабсолютний та немоністичний лібералізм, який визнає автономію, нейтралітет і добробут як окремі цінності, що не можуть бути зведені одна до одної, і який поділяє моральний всесвіт з певними додатковими цінностями, що не можуть бути редуковані чи завжди взаємно узгодженими, здатний успішніше вирішувати моральні проблеми, хоча й без тих алгоритмів прийняття рішень, які аргументують моністичні різновиди лібералізму⁵¹.

Нарешті, попри поширене уявлення про те, що суспільні емоції є щонайменше зайвими, а в найгіршому випадку – небезпечними для лібералізму, вкрай слушною видається позиція М. Нусбаума, яка стверджує, що для захисту та просування лібералізму необхідно сприяти певним видам суспільних емоцій.

«Старанний нейтралітет, якого ліберальна держава дотримується – і повинна дотримуватися – у питаннях релігії та всеосяжної доктрини», вважає М. Нусбаум, не поширюється «на засади її

⁴⁴ Ibid. P. 170.

⁴⁵ Ibid. P. 178.

⁴⁶ Ibid. P. 171.

⁴⁷ Ackerman Bruce. *Social Justice in the Liberal State*. Yale University Press, 1980. P. 3-30.

⁴⁸ Dworkin Ronald. *Liberalism. Public and Private Morality* / ed. S. Hampshire. Cambridge: Cambridge University Press, 1978. P. 113-143.

⁴⁹ Ролз Джон. *Справедливість як чесність: політична а не метафізична. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб.* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Видавничий дім «Смолоскип», 2009. С. 819-820.

⁵⁰ Гелстоун Вільям. *Захист лібералізму. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб.* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Видавничий дім «Смолоскип», 2009. С. 795-796.

⁵¹ Alexand Larry, Schwarzschild Maimon. *Liberalism, Neutrality, and Equality of Welfare vs. Equality of Resources*. *Philosophy & Public Affairs*. 1987. Vol. 16, № 1. P. 109-110.

власної концепції справедливості». Якщо держава має забезпечувати стабільність конституційного демократичного порядку, заснованого на політичних ліберальних принципах, вона має «заохочувати любов і відданість таким ідеалам», зокрема й через «публічну культуру емоцій», яка «зміцнює прихильність» до цих ідеалів⁵². Це також включає заохочення публічної культури емоцій, яка розширює почуття симпатії та прихильності до залучення та рівності, а також підвищує нашу стійкість до «радикального зла» або того, що утримує на відстані ті сили, які ховаються в усіх суспільствах і, зрештою, в усіх нас, – тенденції захищати крихку «самість», принижуючи та підпорядковуючи інших⁵³.

По-друге, конституціоналізм за Г. Волкером уособлює обмеження двох видів: структурні обмеження влади та нормативні обмеження, що закладають нормативні рамки продукування політичних рішень і можуть охоплювати різні види моралі. Тому конституціоналізм не є і не повинен бути неминуче ліберальним та, будучи більш загальною категорією, включає як два свої різновиди ліберальний та «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм. Відмінності між ними, на його думку, мають потрійний характер: різне джерело цінності (індивід як такий проти індивіда як учасника визначеної системи, у якій підкорення є природним); різні за змістом норми (нейтральні та ліберальні, на відміну від упереджених та «інших-ніж-ліберальних»); ліберальний конституціоналізм є радше універсальним, ніж локальним, натомість «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм є радше локальним, ніж універсальним. І аби лишатися альтернативним ліберальному, але водночас конституціоналізмом, цей «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм не повинен бути тоталітарним у своїх упереджених нормативних обмеженнях та тиранічним – у своїх структурних обмеженнях влади⁵⁴.

Зводячи сутність конституціоналізму до обмеження влади, Г. Волкер виразно її ускладнює: ідеться про виключення деспотизму і правителів, і абсолютизованих принципів⁵⁵. Однак чи справді «адекватні концептуальні та структурні обмеження», що виражають таку сутність, здатні убезпечити політичну організацію суспільства, яка утверджує певний етос, від зловісного майбутнього – «неконституційного нелібералізму», як Г. Волкер визначає фашизм⁵⁶? І чи можемо ми визначити таке зловісне майбутнє без і поза порівнянням зі змістовно визначеними цілями та цінностями, лише за умов структурних обмежень державної влади, які відмінні від нульового значення?

Тут можна було б навести приклад нацистської Німеччини, правники якої доводили правовий характер нацистської держави⁵⁷, але натомість погляньмо на Російську Федерацію, де пошук та утвердження національного як особливого й неповторного втілюється в концепції «суверенної демократії»⁵⁸, яка декларується як конституційна ідея сучасної Росії⁵⁹, її «месіанському» національно-культурному та релігійному етосі. Жодні нормативні та інституціональні запобіжники свавілля державної влади не завадили легалізації та внутрішньодержавній легітимізації «спеціальної військової операції», яка, беручи до уваги публічну риторику, є засобом реалізації цієї «конституційної ідеї»⁶⁰ і водночас – «прямим нападом на ліберальний конституціоналізм»⁶¹.

Така оцінка незмінно підтверджується в детермінованому цією ідеєю розумінні реальності та в практично значущій поведінці урядовців усіх рівнів і рангів, а також абсолютної більшості со-

⁵² Nussbaum Martha. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Harvard University Press, 2013, P. 7.

⁵³ Ibid. P. 3, 7.

⁵⁴ Walker Graham. *The Idea of Nonliberal Constitutionalism. Ethnicity and Group Rights* / eds. I. Shapiro, W. Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 164-172.

⁵⁵ Ibid. P. 165.

⁵⁶ Ibid. P. 169-170.

⁵⁷ Muller Ingo. *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich*. Harvard University Press; 1st Edition, 1991, P. 293-298; Troper Michel. *Pour une theorie juridique de l'Etat*. Presses Universitaires de France, 1994. P. 177-182.

⁵⁸ Зорькин В.Д. Апология Вестфальской системы. Российская газета. 2006. 22 авг.

⁵⁹ Лебедев В.А., Киреев В.В. Суверенная демократия как конституционная идея современной России. Челябинск, 2007. 255 с.

⁶⁰ Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. РИА Новости, 2022, 3 апреля. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>

⁶¹ Dann Philipp. *Liberal Constitutionalism and Postcolonialism in the South and Beyond: On Liberalism as an Open Source and the Insights of Decolonial Critiques*. International Journal of Constitutional Law. 2022. Vol. 20, № 1. P. 1.

ціально активних російських громадян, наріжним каменем яких є модус протиставлення. Прикметно, що юридичним прологом повномасштабної війни проти України стали конституційні зміни 2020 року, змістове значення яких як у внутрішній, так і у зовнішній політиці Росії значно ширше, ніж формальне уможливлення перебування В. Путіна на посаді президента до 2036 року⁶². Натомість ідеться про «всебічну переорієнтацію конституційних засад російської держави з метою відновлення втраченої слави самодержавної імперії, овіяної тисячолітньою історією, з усією імперською правомочністю та знаряддям, що їй властиві»⁶³.

Визнаючи та підкреслюючи значущість міркувань Г. Волкера, з якими я, однак, не погоджуюся, водночас слід визнати, що у вітчизняній юридичній науці такий напрям роздумів донині є винятком. Натомість у зарубіжній спеціальній літературі обґрунтування та використання ад'єктивного конституціоналізму прямо пов'язані саме з осмисленням деформацій ліберально-демократичного конституціоналізму, постульованого як еталонна модель, у різних національних контекстах. Друга частина дослідження буде присвячена відповідному аналізу.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Ackerman Bruce. A Generation of Betrayal? Fordham Law Review. 1997. Vol. 65, № 4. P. 1519-1539.
2. Ackerman Bruce. Social Justice in the Liberal State. Yale University Press, 1980. 464 p.
3. Alexand Larry, Schwarzschild Maimon. Liberalism, Neutrality, and Equality of Welfare vs. Equality of Resources. Philosophy Public Affairs. 1987. Vol. 16, № 1. P. 85-110.
4. Blitt Robert C. Justifying War: Russia's 2020 Constitutional Amendments and the Invasion of Ukraine. 65 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=4377109>
5. Bobbio Norberto. Liberalism and Democracy. Verso, 1990. 96 p.
6. Dann Philipp. Liberal Constitutionalism and Postcolonialism in the South and Beyond: On Liberalism as an Open Source and the Insights of Decolonial Critiques. International Journal of Constitutional Law. 2022. Vol. 20, № 1. P. 1-12.
7. Dworkin Ronald. Liberalism. Public and Private Morality / ed. S. Hampshire. Cambridge University Press, 1978, P. 113-143.
8. Eagleton Terry. Ideology: An Introduction. Verso, 1991. 258 p.
9. Frankenberg Günter. Comparative Constitutional Studies. Between Magic and Deceit. Edward Elgar Publishing, 2019. 360 p.
10. Fukuyama Francis. The End of History. The National Interest. 1989. № 16. P. 3-18.
11. Jost John T., Ledgerwood Alison, Hardin Curtis D. Shared Reality, System Justification, and the Relational Basis of Ideological Beliefs. Social and Personality Psychology Compass, 2008. Vol. 2, № 1. P. 171-186.
12. Klimkin P., Ivanov V. and Umland A. Putin's New Constitution Spells out Modern Russia's Imperial Ambitions. Atlantic Council. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/belarusalert/putins-new-constitution-spells-out-modern-russias-imperial-ambitions/>
13. Muller Ingo. Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich. Harvard University Press; 1st Edition, 1991. 349 p.
14. Nussbaum Martha. Political Emotions: Why Love Matters for Justice. Harvard University Press, 2013, 480 p.
15. Teague Elizabeth. Russia's Constitutional Reforms of 2020. Russian Politics. 2020 Vol. 5, № 3. P. 301-328.
16. Troper Michel. Pour une théorie juridique de l'État. Presses Universitaires de France, 1994. 360 p.
17. Villa Virginia. Four-in-ten Countries and Territories Worldwide Had Blasphemy Laws in 2019. January 25, 2022. Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2022/01/25/four-in-ten-countries-and-territories-worldwide-had-blasphemy-laws-in-2019-2/>
18. Walker Graham. The Idea of Nonliberal Constitutionalism. Ethnicity and Group Rights / eds. I. Shapiro, W. Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 154-184.
19. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз. Харків: Право, 2018. 384 с.
20. Зорькин В.Д. Апология Вестфальской системы. Российская газета. 2006. 22 авг.

⁶² Teague Elizabeth. Russia's Constitutional Reforms of 2020. Russian Politics. 2020 Vol. 5, № 3. P. 301-328; Klimkin P., Ivanov V. and Umland A. Putin's New Constitution Spells out Modern Russia's Imperial Ambitions. Atlantic Council. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/belarusalert/putins-new-constitution-spells-out-modern-russias-imperial-ambitions>

⁶³ Blitt Robert C. Justifying War: Russia's 2020 Constitutional Amendments and the Invasion of Ukraine. P. 63. URL: <https://ssrn.com/abstract=4377109>

21. Козюбра М.І. Конституційне право як транснаціональна наука. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 58-69.
22. Крусан А.Р. Сучасний український конституціоналізм. К.: Юрінком Інтер, 2010. 559 с.
23. Лебедев В.А., Киреев В.В. Суверенная демократия как конституционная идея современной России. Челябинск, 2007. 255 с.
24. Орзих М., Крусан А. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право: монография. Киев: Алерта, 2006. 290 с.
25. Речицький В.В. Конституціоналізм. Коротка версія. читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків: Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.
26. Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. 356 с.
27. Ролз Джон. Справедливість як чесність: політична а не метафізична. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Видавничий дім «Смолоскип», 2009. С. 801-824.
28. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.
29. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2013. 42 с.
30. Терлецький Д.С. Верховенство Конституції України. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / Центр Разумкова; відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк. Київ: Заповіт, 2020. С. 93-104.
31. Терлецький Д.С. Конституціоналізм та ефективне правління. Український часопис конституційного права. 2023. № 2. С. 3-18.
32. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. К.: Наш формат, 2019. 608 с.
33. Шаповал В.М. Феномен конституційного права: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2017. 423 с.
34. Шумпетер Йозеф. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. К.: Основи, 1995. 528 с.
35. Гелстоун Вільям. Захист лібералізму. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Видавничий дім «Смолоскип», 2009. С. 784-798.

Перелік юридичних документів:

36. Democracy Index 2021: the China Challenge. 85 p. The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021>
37. Freedom in the World 2022. 37 p. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf
38. Freedom in the World 2022. List of Electoral Democracies. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-03/List_of_Electoral_Democracies_FIW22.xlsx
39. Freedom in the World 2022. Methodology. 16 p. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_Methodology_For_Web.pdf
40. Rule of Law Index 2021. World Justice Project. 228 p. URL: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-INDEX-21.pdf>

References

Bibliography:

1. Ackerman Bruce. A Generation of Betrayal? Fordham Law Review. 1997. Vol. 65, № 4. P. 1519-1539.
2. Ackerman Bruce. Social Justice in the Liberal State. Yale University Press, 1980. 464 p.
3. Alexand Larry, Schwarzschild Maimon. Liberalism, Neutrality, and Equality of Welfare vs. Equality of Resources. Philosophy Public Affairs. 1987. Vol. 16, № 1. P. 85-110.
4. Blitt Robert C. Justifying War: Russias 2020 Constitutional Amendments and the Invasion of Ukraine. 65 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=4377109>
5. Bobbio Norberto. Liberalism and Democracy. Verso, 1990. 96 p.
6. Boryslavska O.M. Yevropeiska model konstytutsionalizmu: systemno-aksiolohichniy analiz. Kh.: Pravo, 2018. 384 s.
7. Dann Philipp. Liberal Constitutionalism and Postcolonialism in the South and Beyond: On Liberalism as an Open Source and the Insights of Decolonial Critiques. International Journal of Constitutional Law. 2022. Vol. 20, 1. P.1-12.
8. Dworkin Ronald. Liberalism. Public and Private Morality / ed. S. Hampshire. Cambridge University Press, 1978, P. 113-143.

9. Eagleton Terry. *Ideology: An Introduction*. Verso, 1991. 258 p.
10. Frankenberg Günter. *Comparative Constitutional Studies. Between Magic and Deceit*. Edward Elgar Publishing, 2019. 360 p.
11. Fukuia F. Politychni poriadok i politychni zanepad. Vid promyslovoi revoliutsii do hlobalizatsii demokratii / per. z anhl. K.: Nash format, 2019. 608 s.
12. Fukuyama Francis. The End of History. *The National Interest*. 1989. № 16. P. 3-18.
13. Gelstoun Viliam. Zakhyst liberalizmu. Liberalizm. Liberalna tradytsiia politychnoho myslennia vid Dzhona Lokka do Dzhona Roulza: antolohiia. 2-he vyd., pererob. / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. Kyiv: Vydavnychiy dim «Smoloskyp», 2009. S. 784-798.
14. Jost John T., Ledgerwood Alison, Hardin Curtis D. Shared Reality, System Justification, and the Relational Basis of Ideological Beliefs. *Social and Personality Psychology Compass*, 2008. Vol. 2, № 1. P. 171-186.
15. Klimkin P., Ivanov V. and Umland A. Putins New Constitution Spells out Modern Russias Imperial Ambitions. *Atlantic Council*. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/belarusalert/putins-new-constitution-spells-out-modern-russias-imperial-ambitions/>
16. Koziubra M.I. Konstytutsiine pravo yak transnatsionalna nauka. Konstytutsiia i konstytutsiini zminy v Ukraini: zbirnyk, prysviachenyi pamiati Viktora Musiiaky / Tsentr Razumkova; vidp. red. A. Rachok, YU. Yakymenko; uporiad. P. Stetsiuk. Kyiv: Zapovit, 2020. S. 58-69.
17. Krusian A.R. Suchasnyi ukrainskyi konstytutsionalizm. K.: Yurinkom Inter, 2010. 559 s.
18. Lebedev V.A., Kyreev V.V. Suverennaia demokratyia kak konstytutsyonnaia ydeia sovremennoi Rossyy. Cheliabynsk, 2007. 255 s.
19. Muller Ingo. *Hitlers Justice: The Courts of the Third Reich*. Harvard University Press; 1st Edition, 1991. 349 p.
20. Nussbaum Martha. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Harvard University Press, 2013. 480 p.
21. Orzikh M., Krusian A. Sovremennyi konstitutsionalizm v Ukraine. Vvedenie v ukrainskoe konstitutsionnoe pravo: monografiia. Kiev: Alerta, 2006. 290 s.
22. Rechyskyi V.V. Konstytutsionalizm. Korotka versiia. chytanka z konstytutsionalizmu dlia zatsikavlenykh. Kharkiv: Kharkivska pravozakhysna hrupa, Prava liudyny, 2014. 264 s.
23. Rechyskyi V.V. Neformalni konstytutsionalizm. Kharkiv: Prava liudyny, 2018. 356 s.
24. Rolz Dzhon. Spravedlyvist yak chesnist: politychna a ne metafizychna. Liberalizm. Liberalna tradytsiia politychnoho myslennia vid Dzhona Lokka do Dzhona Roulza: antolohiia. 2-he vyd., pererob. / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. Kyiv: Vydavnychiy dim «Smoloskyp», 2009. S. 801-824.
25. Savchyn M.V. Konstytutsionalizm i pryroda konstytutsii: Monohrafiia. Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», 2009. 372 s.
26. Savchyn M.V. Konstytutsionalizm i pryroda konstytutsii: teoriia i praktyka realizatsii: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv, 2013. 42 s.
27. Shapoval V.M. Fenomen konstytutsiinoho prava: monohrafiia. Kyiv: In-t zakonodavstva Verkhov. Rady Ukrainy, 2017. 423 s.
28. Shumpeter Yozef. Kapitalizm, sotsializm i demokratiia / V. Ruzhytskyi, P. Tarashchuk. K.: Osnovy, 1995. 528 s.
29. Teague Elizabeth. Russias Constitutional Reforms of 2020. *Russian Politics*. 2020 Vol. 5, № 3. P. 301-328.
30. Terletskyi D.S. Konstytutsionalizm ta efektyvne pravlinnia. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. 2023. № 2. S. 3-18.
31. Terletskyi D.S. Verkhovenstvo Konstytutsii Ukrainy. Konstytutsiia i konstytutsiini zminy v Ukraini: zbirnyk, prysviachenyi pamiati Viktora Musiiaky / Tsentr Razumkova; vidp. red. A. Rachok, YU. Yakymenko; uporiad. P. Stetsiuk. Kyiv: Zapovit, 2020. S. 93-104.
32. Troper Michel. *Pour une théorie juridique de l'État*. Presses Universitaires de France, 1994. 360 p.
33. Villa Virginia. Four-in-ten Countries and Territories Worldwide Had Blasphemy Laws in 2019. January 25, 2022. Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2022/01/25/four-in-ten-countries-and-territories-worldwide-had-blasphemy-laws-in-2019-2/>
34. Walker Graham. *The Idea of Nonliberal Constitutionalism. Ethnicity and Group Rights* / eds. I. Shapiro, W. Kymlicka. New York University Press, 1997. P. 154-184.
35. Zorkin V.D. Apologiia Vestfalskoi sistemy. Rossiiskaia gazeta. 2006. 22 avg.

List of legal documents:

36. Democracy Index 2021: the China Challenge. 85 p. The Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021>
37. Freedom in the World 2022. 37 p. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf
38. Freedom in the World 2022. List of Electoral Democracies. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-03/List_of_Electoral_Democracies_FIW22.xlsx
39. Freedom in the World 2022. Methodology. 16 p. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_Methodology_For_Web.pdf
40. Rule of Law Index 2021. World Justice Project. 228 p. URL: <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-INDEX-21.pdf>